

ISSN 2454-1249

दशमोऽङ्कः, Xth Issue

जुलाई-दिसम्बर, 2019

July-December 2019

शिक्षास्मृतिः

अन्ताराष्ट्रिया समकक्षव्यक्ति-समीक्षिता

बहुभाषी-षाण्मासिक-शोधपत्रिका

SHIKSHA-SMRITI

(An International Peer-Reviewed
Multi-Lingual Half-Yearly Research Journal)

प्रधानसम्पादकः

प्रो. के. रविशङ्करमेनोन्

प्रबन्धसम्पादकः

प्रो. राधागोविन्दत्रिपाठी

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

क्र.	पत्रम्	लेखकः	पृ.
1.	योगस्वरूपसमीक्षा	प्रो.मारकण्डेयनाथतिवारी	1
2.	अध्यापकशिक्षायां प्रयुक्तोपागमाः	डा. आरती शर्मा	4
3.	भक्तेः फल विमर्शः	डा. अनिलानन्दः	7
4.	वैदिककाले लैङ्गिकीसमानता	श्री नेहलः एन. दवे	12
5.	योगशिक्षायां प्रतिबिम्बिता स्वास्थ्यसचेतनता	अनूपविस्वासः	20
6.	संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकत्वम्	खुशबू कुमारी	31
7.	भवभूतेः उत्तररामचरिते निहित शिक्षामनोविज्ञानतत्त्वानि	राजमणि उपाध्यायः	34
8.	शिक्षणवृत्तिः	सतीशकुमारशर्मा	39
9.	द्रव्यादिमध्ये द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः	गीतांजलि देइ	42
10.	जलवायु परिवर्तनः प्रभाव, कारण एवं चुनौतियाँ	डॉ. विचारी लाल मीना	51
11.	संस्कृतशिक्षण में शोध सम्भावनाएँ	डा. सुरेन्द्र महतो	57
12.	विकलांगबालकोंहेतुकार्यरतस्वयंसेवीसंस्थाओंकीभूमिका	डा.अजयकुमार	64
13.	हिन्दी शिक्षण में निबन्ध विधा का स्वरूप	डॉ. सुनील कुमार शर्मा	73
14.	मतिज्ञान का ज्ञानमीमांसात्मक, संज्ञानात्मक, शिक्षणशास्त्रीय प्रतिमान केन्द्रित विश्लेषण	डा. नितिन कुमार जैन	78
15.	वैदिक ज्ञान का वर्तमान विश्व पर प्रभाव	रामकुमार शर्मा	85
16.	वाल्मीकीय रामायण में प्रकृति एवं पर्यावरण	डा. शिप्रा पारीक	98
17.	प्राकृतचरितसाहित्यकास्वरूपऔरवैशिष्ट्य	राजन	102
18.	श्रद्धा	श्रद्धा तिवारी	106
19.	Teachers as Reflective Practitioner	Dr.TamannaKaushal	113

19.

Teachers as Reflective Practitioner

Dr. Tamanna Kaushal

SLBSRSV New Delhi 110016

Department of Education

Email id: dr.tamannakaushal@gmail.com

ABSTRACT

Teaching is a complex activity and requires constant and deep reflection. Reflection is a way of thinking that involves the ability to use information to make rational choices. Reflection helps teachers to learn what to teach and to be aware of how he/she can teach. Reflection emphasizes on authentic positive transformation. Classroom management is set of teacher actions to create a learning environment that encourage positive social interaction, active engagement in learning and self-motivation. Classroom management facilitates both academic and social-emotional learning. Teacher has to act as reflective practitioner in the classroom to manage students effectively. Teachers must look upon their work as knowledge- or information-based and develop habits of deep, substantive thinking and reflection. Hence, the present paper is an attempt to deal with what kind of qualities that teacher requires to become reflective practitioner and what sort of best practices are needed to manage classroom effectively.

Keywords: Reflection, Teacher, Reflective Practitioner, best practices

Teacher has to act as reflective practitioner in the classroom to manage students effectively. Teachers must look into their work as knowledge- or information-based and develop habits of deep, substantive thinking and reflection (Cole & Knowles, 2000). In the current era, instructing, motivating, following discipline and managing children in today's schooling environments is a challenge for the teachers. Effective teachers must be well informed on the current research on teacher student effectiveness and be able to make use of this information to strengthen and advance their practice. Reflection is considered a cornerstone of professional competence (Armsrong, et.al., 1997). Reflection is a way of thinking that involves the ability to use information to make rational choices and to assume responsibility for those choices; it requires that the teacher be introspective, open-minded, and willing to accept responsibility for decisions and actions. Reflection facilitates learning and continued professional growth and is a key factor in teacher effectiveness (Burden & Byrd, 2013).

The reflections that are without the goals are fruitless and meaningless. Reflection is pivotal and beneficial for teachers in training, as well as for new and veteran teachers. This is an important

aspect of both teaching and learning. Teachers learn actively from experiences that carry out reflection. From this critical process, teachers can begin to recognize differences from their own practices and can become successful practitioners; this is commonly viewed as an efficient technique for professional development and an effective way to more efficiently influence student academic success (Ferraro, 2000). In order to become reflective practitioner, primarily, teacher must be a motivator. Teacher as a motivator is an important functional activity in classroom situations. Educational research identifies that effective teachers are able to motivate students and establish positive, motivating learning environments. Sternberg (1999) identified a model for developing expertise and achievement in students with the following key elements (1) metacognitive skills, (2) learning skills, (3) thinking skills, (4) knowledge, and (5) motivation.

All of these elements are dependent on the context for learning in the classroom. Critical to these elements is motivation. Motivation helps bring about the development of meta-cognitive skills which then influence the There are two challenges that teachers face in classroom situations today, viz., mastery-focused classroom and performance-focused classroom. The mastery-focused classroom that focuses on continuous improvement, understanding and effort represents the kind of environment most suitable for promoting student motivation (Eggen & Kauchak, 2013).

This is as opposed to the performance-focused classroom that emphasizes high grades with less effort, public displays of ability, and performance and achievement compared to others. Student motivation increases when teachers establish classrooms where students are at the centre of all learning activities (mastery-focused classroom). The mastery focused classroom is characterized by three important components: a) Teacher, b) Learning Climate, and c) Instruction. Teacher should possess certain qualities such as: (1) Personal Teaching Efficacy: the belief that teachers can have an important, positive effect on student learning; the more this is believed, the more it will happen. (2) Modelling and Enthusiasm: teachers present information enthusiastically resulting in increased student self-efficacy, attributions of effort and ability, self-confidence and achievement, and through their own behaviours display or project positive learning models. (3) Caring: teachers empathize with and invest in the protection and development of their students. (4) Positive Expectations: teacher expectations are clearly linked to student achievement and become a part of the self-fulfilling prophecy; teacher expectations influence interactions with students; teachers treat students they believe to be high achievers differently from those they believe to be low achievers.

Learning Climate is to be associated with (1) Order and Safety: students learn and engage more in the learning activities when they see the environment as physically and psychologically safe; order and safety influence a climate variable that creates a predictable learning environment and promotes feelings of physical and emotional security. (2) Success: success is one of the most significant factors that contribute to students' believing in themselves. Situations where students are

Śodha
Mīmāṃsā

**An International Peer-reviewed
Refereed Research Journal**

Vol. X

No. I, Part-II

January-March, 2023

Editor in Chief

Dr. Rakesh Kumar Maurya

Associate Editor

Dr. Anish Kumar Verma

Published by :

Kusum Jankalyan Samiti
Deoria, U.P. (INDIA)

- आधुनिक कला और प्रयोगधर्मिता 126-128
प्रो० अजय जैतली व चन्द्रकला प्रजापति
वाल्मीकि रामायण में भाव-शिल्प सौन्दर्य 129-131
डॉ० सुषमा पुंज
आवासीय विद्यालय के विद्यार्थियों के व्यक्तित्व कारकों, अध्ययन की आदतों का उनके
शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभावों का अध्ययन 132-134
डॉ० लक्ष्मी नारायण चौबीसा व अनिल कुमार सिंह
भवभूति के रूपकों में परिवार एवं पारिवारिक सम्बन्ध 135-136
अंकिता यादव
कुमारसम्भव में नाट्यशास्त्रीय तत्त्व 137-138
कुलदीप कुमार गुप्ता
अगरिया जनजाति की महिलाओं पर नगरीकरण का प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
(सोनभद्र जिले के दुद्धी ब्लॉक पर आधारित) 139-142
देवेन्द्र प्रताप
भारतीय अर्थव्यवस्था : आत्मनिर्भरता और वैश्वीकरण 143-145
डॉ० उषा सिंह व डॉ० विनय देवलाल
भारत में लोकसभा के लिए सम्पन्न हुए चुनावों का विश्लेषण (पहले आम चुनाव से सत्रहवें आम चुनाव तक) 146-149
अरुण कुमार सिंह
त्रिलोचन की जनपक्षधरता 150-153
मृगेन्द्र कुमार
सामाजीकरणप्रक्रियायां सामाजिकविकासे च सामाजिकाभिवृत्ते: भूमिका 154-156
लक्ष्मणेन्द्र: व डॉ० तमन्नाकौशल
इण्टरमीडिएट के विज्ञान वर्ग, कला वर्ग एवं वाणिज्य वर्ग की छात्राओं में व्यावसायिक अभिवृत्ति का अध्ययन 157-160
प्रोफेसर (डॉ०) मधुबाला राय व प्रिया सिंह

सामाजीकरणप्रक्रियायां सामाजिकविकासे च सामाजिकाभिवृत्ते: भूमिका

लक्ष्मणेन्द्र:* व डॉ० तमन्नाकौशल**

*शोधच्छात्रः, शिक्षाशास्त्रविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

**सहायकाचार्या, शिक्षाशास्त्रविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

सारांश : सामाजिकाभिवृत्तयः सामाजीकरणप्रक्रियायाः सामाजिकविकासस्य च महत्त्वपूर्णं प्रभावं वहन्ति। एतत्शोधपत्रं ताः याः याः युक्तयः येन प्रकारेण सामाजिकाभिवृत्तयः बाल्यकालात् प्रौढावस्थापर्यन्तं व्यक्तीनाम् उपरिप्रभावं कुर्वन्ति। ताः सर्वाः यथासामाजिकाचरणानि, अस्मिता, कौशलानि च निरीक्षन्ते। सैद्धान्तिकानि प्रमाणिकानि च अध्ययनानि परीक्ष्य, सामाजिकाभिवृत्तयः कथं सामाजिककौशलविकासे तथा च सामाजिकप्रणालीमाध्यमेन व्यक्तीनां समाकलनाय योगदानं कुर्वन्ति इत्येतत् सम्यक् अवगम्यते।

मुख्य शब्द : सामाजीकरणम्, सामाजिकविकासः, सामाजिकाभिवृत्तिश्च।
प्रस्तावना : सामाजिकाभिवृत्तयः समाजस्य विविधांशेषु (यथा सामाजिक समूहेषु, मान्यतासु, मूल्येषु, संस्थासु च) विषये गूढमूलकानि विचारभावनाप्रतिमानानि सन्ति। एताः अभिवृत्तयः वैयक्तिकानुभवेषु, सांस्कृतिकमान्यतासु, सामाजिकसंवादेषु च जटिलसंपर्केण निर्मिताः भवन्ति। समाजतन्तोः व्यापकभावेन एताः व्यक्तीनां जगत्प्रत्यभिज्ञानं च तस्मिन्संवादे च निरूपयन्ति।

समाजीकरणम् — समाजीकरणं तु सततजीवनप्रक्रियायाः वर्तते। तास्यां प्रक्रियायां व्यक्तिः कथं समाजे कार्यं कर्तुं आवश्यककौशलानि ज्ञानं मूल्यानि आचरणानि च ग्राहयन्ति। ताः प्रक्रियाः समाजीकरणम् अस्ति। एषा प्रक्रिया जन्मात् प्रारभ्य जीवनस्य विविधावस्थासु अपि निर्वह्यते। प्रमुखसमाजीकरणकर्तारः संस्थाः सन्ति। यथा पारिवारिकाः, सहपाठिनः, शिक्षासंस्थाः, मीडियाः च अन्तर्भवन्ति। समाजीकरणं न केवलं सामाजिकमान्यतानां आन्तरिकीकरणं कुरुते, अपि तु व्यक्तीनां अस्मिता, सम्बन्धं च विकसयति।

सामाजिकविकासः — सामाजिकविकासः अपि तु व्यापकविचारावलीं च सामाजिकव्यवहारेषु समयानुसारेण परिवर्तनानां समन्वेषणे सुस्थितिः वर्तते। एषः अपि सामाजिककौशलविकासं, भावनात्मकनियमनं, आत्मसंवेदना, सम्बन्धरक्षणे च समाहितः। यद्यपि समाजीकरणं तु सामाजिकविकासस्य प्रमुखभागं भवति, उत्तरकालिक कारकाणां, जैविकविकासस्य, संज्ञानात्मकविकासस्य, वैयक्तिकानुभवाणां च समन्वेषणं च अन्तर्भवन्ति। अनेकानि प्रकाशनानि सामाजिकाभिवृत्तयः तथा च समाजीकरणप्रक्रियायाः सामाजिकविकासस्य च जटिलसम्बन्धं विस्तरेण कथयन्ति। उदाहरणार्थं, Sears तथा Levy (2003) तेषां पुस्तकं "Childhood and Society: The Essentials" तु प्रदर्शयति यथा मातापितृणां अभिवृत्तयः शिक्षायाम्, अधिकृत्याम्, लैंगिकभूमिकासु च बालकानां पूर्वसमाजीकरणानुभवेषु महत्त्वपूर्णं प्रभावं वहन्ति। तेषाम् अनुसन्धानं प्राथमिकपरिवारसंवादानां महत्त्वं प्रकाशयति यथा सामाजिकाभिवृत्तयः आचरणानि च आधारभूतरूपेण विकसयन्ति।

अन्यः प्रसिद्धः ग्रन्थः, "The Social Animal" Elliot Aronson (2011) इत्यस्य, अनुसारं तु सामाजिकप्रभावस्य अभिवृत्तिनिर्माणस्य च मनोवैज्ञानिकयुक्तयः विस्तरेण वर्णयति। तवदेव तु तस्य विश्लेषणं दृश्यति यथा सामाजिकाभिवृत्तयः, सहपाठिनः, जनसंचारस्य च दृ

ढीकरणेन सामाजिकमान्यतानाम् आचरणानां च विकासे योगदानं कुर्वन्ति। एषः दृष्टिकोणः ठंदकनतं महोदयस्य (1977) सामाजिकशिक्षायाः सिद्धान्तेन स्पष्टमस्ति: तु पर्यवेक्षणीयशिक्षायाः अनुकरणेन च सामाजिकाभिवृत्तयः आचरणानि च ग्राहयति, स उपयुक्तं भवति।

शिक्षायाः क्षेत्रे, "Schooling and the Acquisition of Knowledge" Richard C-Anderson, Rand J- Spiro, William E-Montague (1977) इत्येषाम् सम्पादिते ग्रन्थे, यथा शिक्षायाम् पर्यावरणानि शिक्षकाभिवृत्तयः च विद्यार्थिनां समाजीकरणं संज्ञानात्मकविकासं च कथं प्रभावयन्ति, तस्य विस्तृतमूल्यमुदाहरणं वर्तते। लेखकाः तु कथयन्ति यथा विद्यालयाः सामाजिकाभिवृत्तयः दृढीकरणे अथवा प्रतिकथने महत्त्वपूर्णसन्दर्भं भवति। तदनेन विद्यार्थिनां सामाजिकविकासमार्गेण प्रभावं वहन्ति। मीडियापि तु सामाजिकाभिवृत्तयः समाजीकरणप्रक्रियायाः च विकासे महत्त्वपूर्णं भूमिका वहति।

"Media Effects: Advances in Theory and Research" Jennings Bryant तथा Mary Beth Oliver (2009) सम्पादिते ग्रन्थे तु मीडियानिर्देशानां जनाभिवृत्तयः आचरणेषु च महाशक्तिशालीप्रभावं वर्णयति। लेखकाः कथयन्ति यथा विविधं वा रुढिप्रतिमात्मकं सामाजिकसमूहाणां विषयाणां च प्रतिनिर्देशान् दर्शयितारु। दृश्यपरिचयस्य अभिप्रायविषये वाचकाणां महत्त्वपूर्णं संवादः स्यात्। सामाजिकाभिवृत्तयः, समाजीकरणं, सामाजिकविकासः च अन्वेषणे "The Development of Social Cognition and Communication" Bruce F- Malle तथा Sara D- Hodges (2005) सम्पादिते ग्रन्थे, विस्तरेण विवर्यते। एषः ग्रन्थः तु दृश्ययति यथा सामाजिकाभिवृत्तयः सामाजिकसंज्ञानात्मककौशलविकासे (यथा दृष्टिकोणग्रहणम्, सहानुभूति, संवादक्षमतायाः) प्रभावं कुर्वन्ति। लेखकाः प्रस्तुतं प्रमाणं दृश्ययन्ति यथा सकारात्मकाः सामाजिकाभिवृत्तयः एतानि कौशलानि उत्तेजयन्ति, स्वस्थसामाजिकविकासं प्रोत्सहयन्ति च। सारांशतः, सामाजिकाभिवृत्तयः समाजीकरणप्रक्रियायां सामाजिकविकासे च महति भूमिका वहन्ति। एताः अभिवृत्तयः व्यक्तेः विकासं कुर्वन्ति, तं प्रभावितुं कुर्वन्ति च। एताः अभिवृत्तयः सामाजिकमान्यतानां ग्रहणं, सामाजिक कौशलानां विकासं, आत्मसत्तानिर्माणं च प्रभावितुं कुर्वन्ति। सामाजिकाभिवृत्तयः प्रभावं ज्ञात्वा तु अनुकूलपरिवेशनिर्माणे, यः सकारात्मकसामाजिककौशलानि प्रोत्सहयेत्, अतीवावश्यकी भवति।

सैद्धान्तिकसन्दर्भः— सामाजिकाभिवृत्तयः समाजीकरणप्रक्रियायाः सामाजिकविकासस्य च युक्तयः विविधसैद्धान्तिकानां दृष्टिकोणेषु व्यवस्थिताः सन्ति। एषु मुख्ये द्वे सिद्धान्ते ये सामाजिकाभिवृत्तयः युक्तयः स्पष्टीकृतुम् साहाय्यम् कुरुतः। सामाजिकशिक्षासिद्धान्तः प्रतीकात्मकपारस्परिकतासिद्धान्तः च।

सामाजिकशिक्षासिद्धान्तः— Albert Bandura तु सामाजिकशिक्षासिद्धान्ते प्रतिस्थापनं करोति यथा व्यक्तयः नूतनान् आचरणान् अभिवृत्तयः च अन्येषां पर्यवेक्षणेन शिक्षन्ते। एषा शिक्षाः तु

सामाजिकसन्दर्भे, यत्र व्यक्तिः पारिवारिकाणां, सहपाठिनः, शिक्षकाणां, मीडियायाः च संवादेन प्रभाविताः भवन्ति। समाजे प्रचलिताः सामाजिकाभिवृत्तयः स्वीकृतं वा अभीष्टं आचरणं यथा मान्यते तस्मिन्प्रतिमानं प्रस्थापयन्ति, यं व्यक्तयः अनुकरणं कुर्वन्ति। उदाहरणार्थः यथा –

सहपाठी-प्रभावः— किशोराः विशेषतः सहपाठिनः प्रभावस्य संवेदनशीलाः सन्ति, यत्र मित्राणां सहपाठिनः च अभिवृत्तयः तेषां स्वकीयाभिवृत्तयः आचरणानि च महत्त्वपूर्णतया प्रभावितं भवन्ति। A Steinberg तथा Monahan (2007) महोदयोः अनुसंधानेन दृश्यति यथा सहपाठी स्वीकृतिः सामाजिकस्थितिः च समूहमान्यतानां पालनं प्रेरयति।

जनसंचारप्रतिनिधित्वम्— जनसंचार तु समाजीकरणकर्तुः महाशक्तिशालिभूमिकां वहति। विभिन्न सामाजिकाभिवृत्तयः टीवी शो, चलचित्राणि, सोशल जनसंचार च द्वारा प्रदर्शयित्वा प्रभाविता भवति। Gerbner महोदयस्य पालकत्वसिद्धान्तेन निर्दिष्टं यथा दीर्घकालीनमीडियाविषयस्य पर्यवेक्षणं दर्शकाणां यथार्थदृष्टिम् निरूपयेत्। **प्रतीकात्मकपारस्परिकतासिद्धान्तः**— George Herbert Mead इत्यनेन आरभ्यमाणः Herbert Blumer; usu विकसितः प्रतीकात्मकपारस्परिकतासिद्धान्तः व्यक्तीनां सामाजिकसंवादैः निर्मितेषु व्याख्यानार्थेषु च सन्निविष्टः यथा सामाजिकाभिवृत्तयः किमर्थं व्यक्तयः आत्मानं अन्यान् च प्रतिपद्यन्ते, इति निर्वचयति।

प्रतीकात्मकपारस्परिकतासिद्धान्तस्य प्रमुखाः बिन्दवः — आत्मसंवेदनाः—Cooley महोदयस्य आत्मदर्पणसिद्धान्तः अनुसारं, व्यक्तिः आत्मसत्तां तेषां विषये अन्ये यत् प्रतीतवन्तः, तस्मात् आधारं ग्राहयन्ति। सामाजिकाभिवृत्तयः अयं परावर्तकप्रक्रियायां महत्त्वपूर्णं भूमिका वहन्ति। **भूमिकाग्रहणम्**— Mead महोदयस्य भूमिकाग्रहणसिद्धान्तः निर्दिशति यथा व्यक्तिः सामाजिकसंवादेन अन्येषां दृष्टिकोणानां प्रत्याशां च ग्रहणं शिक्षन्ते। एषः प्रक्रिया तेषां सहानुभूति, सामाजिकभूमिकायाः आत्मबोधं च रूपयन्ति। यः एतैः समीक्षितैः सामाजिकाभिवृत्तैः प्रभावितः भवति।

समाजीकरणे सामाजिकाभिवृत्तेः प्रभावः — **परिवारः** — परिवारः प्राथमिकसमाजीकरणकर्तासंस्थारूपेण वर्तते। परिवारस्य सदस्याणां अभिवृत्तयः बालकस्य विश्वदृष्टिं महत्त्वपूर्णतया प्रभावितं कुर्वन्ति। पारिवारिक सन्दर्भे सामाजिकाभिवृत्तयः सामाजिकसंवादानां व्याख्यानमान्यतानां च आधारभूतमूल्यस्थापनं कुर्वन्ति।

परिवारस्य प्रमुखाः प्रभावाः — **मातापितृणाम् अभिवृत्तयः**— मातापित्रोः शिक्षायां, कर्मणि, सांस्कृतिकवैविध्ये च दृष्टयः तेषां बालकानां अभिवृत्तयः आचरणानि च प्रत्यक्षतया प्रभाविता भवन्ति। Pomerantz तथा Wang (2009) इत्यनयोः दीर्घकालीन अध्ययनेन निर्दिशति यथा येषां बालकानां मातापितरः शिक्षां प्रति सकारात्मक दृष्टिं धारयन्ति, तेषां बालकाः शिक्षायाः मूल्यं ग्राहयन्ति तथा अकादमिक प्रदर्शनं कुर्वन्ति।

संवादरूपाणि — परिवारस्य संवादरूपाणि, यथा उन्मुक्तं सहयोगात्मकं वा प्रतिबन्धात्मकं अधिनायकात्मकं वा, बालकानां सामाजिककौशलानां, अधिकारस्य, सम्बन्धानां च अभिवृत्तयः निरूपयन्ति। Baumrind (1991) महोदयस्य अनुसंधानेन दृश्यति यथा कठोरपालनं, यः स्नेहपूरितः संचनात्मकमार्गदर्शनं च, बालकानां श्रेष्ठं सामाजिकभावनात्मकविकासं पोषयति।

सहपाठी — सहपाठिनः व्यक्तीनां सामाजिककौशलविकासे, स्वीकृतिः प्राप्त्यां, सामाजिक अस्मितायाः स्थापनायां च महत्त्वपूर्णसन्दर्भं प्रददाति। एषु समूहेषु प्रचलिताः सामाजिकाभिवृत्तयः समूहमान्यतानां पालनं अथवा व्यापकसामाजिकमान्यतानां विप्रकर्षं उत्तेजयन्ति।

सहपाठी समूहस्य प्रमुखाः दृष्टान्ताः —

सहपाठी दबावः — सामाजिक स्वीकृतेः आवश्यकता व्यक्तीनां सहपाठिनां अभिवृत्तयः आचरणानि च ग्राहयितुं प्रेरयति। Brown, Clasen, Eicher (1986) महोदयस्य अनुसंधानेन निर्दिशति यथा सहपाठी प्रभावः किशोरावस्थायां निर्णयनिर्माणे प्रमुख कारकः अस्ति, जोखीमग्रहणम्, अकादमिक प्रदर्शनं, सामाजिकाचरणानि च प्रभावितं भवन्ति।

समूहगतिकाः— सहपाठिनां समूहाणां संरचना संस्कृतिश्च समता सहकारं वा बहिष्करणं द्वन्द्वं वा प्रोत्सहयितुं शक्नुवन्ति। Adler तथा Adler (1995) उच्चमाध्यमिकविद्यालयेषु समूहाणां विषये अनुसंधानं दृश्यति यथा सामाजिकपदक्रमाणि समूहमान्यतानां च विद्यार्थिनां समाजीकरणानुभवेषु प्रभावं वहन्ति।

विद्यालयाः— विद्यालयाः सामाजिकरणे महत्त्वपूर्णसन्दर्भाः सन्ति। यत्र सामाजिकाभिवृत्तयः अधिकारस्य, सहकारस्य, स्पर्धायाः च भावनानिर्माणं भवन्ति। शिक्षासंस्थाः सामाजिकमान्यतानां दृढीकरणे सामाजिकविकासे च महत्त्वपूर्णभूमिकां वहन्ति।

विद्यालयस्य प्रमुखाः कारकाः —

शिक्षकाभिवृत्तयः— शिक्षकाणां विश्वासः अपेक्षाः च विद्यार्थिनां अकादमिकसामाजिकपरिणामः महत्त्वपूर्णतया प्रभाविता भवन्ति। त्वेमदजीस तथा श्रंबवडेवद (1968) अध्ययनं "Pygmalion" प्रभावः "प्रदर्शयति यथा शिक्षकाणां सकारात्मकाभिवृत्तिः विद्यार्थिनां प्रदर्शने आत्मसम्माने च वृद्धिः भवति।

पाठ्यवस्तुः — पाठ्यवस्तुं समाविष्टं विविधदृष्टयः समावेशनात्मकप्रथाः च सामाजिकाभिवृत्तयः रणावाहानं कुरुते। Banks (2008) महोदयानुसारम् — बहुसांस्कृतिकशिक्षायाः महत्त्वं प्रवृत्ते, सहानुभूतेः पोषणं, पूर्वग्रहस्य न्यूनीकरणं, सामाजिकन्यायस्य प्रोत्साहनं च विशदं प्रकाशयति।

जनसंचारः— जनसंचारप्रदर्शनं तु सामाजिकाभिवृत्तेः अनुसारं समाजीकरणप्रक्रियायां महत्त्वपूर्णं प्रभावः करोति। जनसंचारे लिंगभूमिका, सांस्कृतिकवैविध्यम्, सामाजिकसमस्यायः च प्रतिनिर्देशाः सामाजिकमान्यतानां दृढीकरणे प्रभावं वहन्ति।

जनसंचारस्य प्रमुखाः प्रभावाः—

रुढिप्रतिमाः— जनसंचारस्य रुढिप्रतिमाः प्रायः दर्शकाणां विभिन्नसामाजिकसमूहाणां विषयेषु दृष्टिकोणं प्रभावितुं करोति। Smith, Choueiti, Pieper (2019) महोदयस्य अनुसंधानेन स्पष्टम् अस्ति यत् न्यूनसंख्याकसमूहाणां चित्रणस्य अपूर्णप्रतिनिधित्वं रुढिप्रतिमात्मकनिर्देशनं च प्रकाशयति। सामाजिकमीडिया, फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम इत्यादीनां मंचाः आधुनिकसमाजीकरणे अभिन्नभागाः सन्ति। विषयसाझाकरणेन सामाजिकसंवादेन च अभिवृत्तयः आचरणानि च निरूपयन्ति। Twenge, Martin, Spitzberg (2019) महोदयस्य अध्ययनं प्रदर्शयति यथा सामाजिकजनसंचारस्य उपयोगः वृद्धिमानः तु सामाजिकआचरणे, मानसिकस्वास्थ्ये, अस्मितानिर्माणे च परिवर्तनानि सम्बद्धः अस्ति।

सामाजिकविकासे सामाजिकाभिवृत्तेः प्रभावः — अस्मितानिर्माणम् — सामाजिकाभिवृत्तयः अस्मितानिर्माणे प्रभावः करोति। तेषां मूल्याणां मान्यतानां च निरूपितं करोति यः व्यक्तौ अन्तर्गृह्यन्ति। उदाहरणार्थं, लिंगस्य कामुकता च विषये सामाजिकाभिवृत्तयः व्यक्तौ कथं आत्मानं प्रकटयन्ते इति प्रभावितं करोति।

अस्मितानिर्माणस्य प्रमुखाः दृष्टान्ताः —

लिंगास्मिता — लिंगभूमिकाणां विषयेषु सामाजिक-अपेक्षाः, मान्यताः च व्यक्तीनां लिङ्गास्मितायाः विकासं प्रभावितं करोति। Bem (1981) महोदयस्य लिंगसंज्ञा सिद्धान्तानुसारं दर्शयति यथा बालकाः सामाजिक-संकेतैः मातापितृसंबन्धैः च लिंगभूमिकाः अन्तर्गृह्यन्ति।

सांस्कृतिक अस्मिता: – संस्कृते, जातीयतायाः, राष्ट्रीयतायाः च विषये अभिवृत्तयः व्यक्तीनां अस्मितायाः आत्मबोधं प्रभावयन्ति । Phinney (1990) महोदयस्य अनुसंधानेन जातीयतायाः विकासे प्रदर्शयति यथा सकारात्मक सांस्कृतिकाभिवृत्तयः स्वीयसंस्कृतेः अन्वेषणं च सुदृढ अस्मितायाः स्वास्थ्यया च योगदायिनी भवति ।

सामाजिक-कौशलम् – सामाजिक-कौशलानां विकासः, यथा संवादः, सहानुभूतिः, सहकार्यं च, तेषां व्यक्तेः अभिवृत्तिं प्रभावयन्ति । सकारात्मकसामाजिकाभिवृत्तयः समावेशनं सहकार्यं च पोषयन्ति, नकारात्मकाभिवृत्तयः पूर्वाग्रहं बहिष्करणं च उत्तेजयन्ति ।

सामाजिक-कौशलस्य प्रमुखाः कारकाः

संवादकौशलम्— संवादः अभिवृत्तयः, यथा सक्रियश्रोतृ भावः, आत्मविश्वासेन अभिव्यक्तिः च, व्यक्तीनां स्वकथनसमर्थ्यं सामाजिक संवादानां च नेतृत्वं प्रभावयन्ति । Spitzberg तथा Cupach (1984) महोदयोः अनुसंधानेन सामाजिक सम्बन्धेषु विवादपरिहारनिपुणतायाः भूमिकां प्रकाशयति ।

सहानुभूतिः – अन्यं जनं प्रति सहानुभूतेः करुणायाः च अभिवृत्तयः सकारात्मकसामाजिकाचरणानां सहयोगात्मकसम्बन्धानां च विकासं समर्थयन्ति । Eisenberg तथा Fabes (1990) महोदयोः अनुसंधानेन दर्शयति यथा ये बालकाः सहानुभूतिपूर्ण-अभिवृत्तयः प्रदर्शयन्ति, तेषां सहाय्यकाचरणेषु भागभागिता सकारात्मक-सामाजिक-सम्बन्धाः च विकास्यन्ते ।

भावनात्मकनियंत्रणम् – भावनाः मानसिकस्वास्थ्यं च विषये सामाजिकाभिवृत्तयः व्यक्तीनां भावनानां व्यवस्थापनं शिक्षणे प्रभावयन्ति । सामाजिकरूढेः वा स्वीकृतेः अभिप्रायः भावनात्मकविकासं तथा च कल्याणं प्रभावयन्ति ।

भावनात्मकनियंत्रणमस्य प्रमुखाः प्रभावाः—

भावनात्मकाभिव्यक्तिः – भावनात्मकाभिव्यक्तिः अभिवृत्तिप्रोत्साहयन्ति निरुत्साहयन्ति च । व्यक्तीनां स्वभावानाम् अभिव्यक्तिं समर्थनं च निरूपयन्ति । Gross तथा John (2003) महोदयोः अनुसंधानेन सूचयति यथा भावनात्मकाभिव्यक्तेः विषये सामाजिकमान्यताः व्यक्तीनां भावनात्मकानुभवेषु प्रत्युत्तरतन्त्रेषु च प्रभावं वहन्ति ।

मानसिकस्वास्थ्यम्— मानसिक-रोगाणां निवारणविषये अभिवृत्तयः साहाय्यं करोति । अस्मिन् सन्दर्भे नकारात्मकाभिवृत्तयः व्यक्तीनां मानसिकस्वास्थ्यसेवायाः साहाय्यं सम्प्राप्तौ बाधां जनयन्ति । Corrigan तथा Watson (2002) महोदयोः अध्ययनेन मानसिकस्वास्थ्यसमस्यानां विषये साहाय्यप्राप्तेः च विषये रोगाणां निवारणे प्रभावं प्रकाशयति ।

सम्बन्धाः— अन्तर्व्यक्तिगतसम्बन्धानां गुणः, स्वभावः च सामाजिकाभिवृत्तैः प्रभावयन्ति । पारस्परिकविश्वासः विवादपरिहारयोः च विषये अभिवृत्तयः स्वास्थ्यपूर्णसम्बन्धानां विकासे प्रमुखां भूमिकां वहन्ति ।

विश्वासः— विश्वासस्य अभिवृत्तयः पारस्परिकसम्बन्धेषु आधारभूतं महत्त्वं धारयन्ति । याः पारस्परिकसम्मानं सहकार्यं च पोषयन्ति । त्वज्जमत (1980) महोदयस्य अनुसंधानेन ज्ञापते यत् ये विश्वासस्य सकारात्मकाभिवृत्तिं धारयन्ति, ते अधिकं विश्वासशीलाचरणं प्रदर्शयन्ति तथा च अर्थपूर्ण-सम्बन्धानां निर्माणं कुर्वन्ति ।

विवादपरिहारः— विवादपरिहारस्य अभिवृत्तयः, निर्माणात्मकेन वा विनाशात्मकेन दृष्टकोणेन, व्यक्तीनां अन्तरंगविवादेषु समाधानं तथा च

सम्बन्धसन्तोषं प्रभावयन्ति । Gottman तथा Levenson (1992) महोदयोः अनुसंधानेन दाम्पत्यसम्बन्धः प्रदर्शयते यथा सकारात्मकविवादपरिहारविभूतयः सम्बन्धदीर्घायु स्वर्यं च पूर्वदृश्यं कुर्वन्ति । **निष्कर्षः**—सामाजिकाभिवृत्तयः समाजीकरणप्रक्रियायाः सामाजिकविकासस्य च शक्तिशालिनिर्धारकवर्तते । येन व्यक्तौ विकासः वर्धन्ते, तेषां वातावरणानां प्रभावाणां रूपेण एताः अभिवृत्तयः कौशलानां, अस्मितानां, सम्बन्धानां च विकासं प्रभावयन्ति । सामाजिकाभिवृत्तयः समाजीकरणे सामाजिकविकासे च भूमिकां विवेचयित्वा सकारात्मकसामाजिकपरिणामानां पोषणार्थं सहयोगात्मकपर्यावरणानां निर्माणाय हस्तक्षेपाणां नीतिनिर्देशानां च रूपरेखायाः सन्दर्भं सहायता प्रदानं कुर्वन्ति ।

सन्दर्भः :

1. बाउमरिड, डी. (1991)। किशोरों की क्षमता और मदक द्रव्यों के सेवन पर पालन-पोषण शैली का प्रभाव। जर्नल ऑफ अर्ली एडोलसेंस, 11(1), 56-95. बेम, एस. एल. (1981)।
2. लिंग स्कीमा सिद्धांतः सेक्स टाइपिंग का एक संज्ञानात्मक विवरण। मनोवैज्ञानिक समीक्षा, 88(4), 354-364।
3. ब्राउन, बी. बी., क्लासेन, डी. आर., और आइशर, एस. ए. (1986)। किशोरों में साधियों के दबाव, साधियों के अनुरूप व्यवहार और स्व-रिपोर्ट किए गए व्यवहार की धारणाएँ। विकाससात्मक मनोविज्ञान, 22(4), 521-530।
4. कोरिगन, पी. डब्ल्यू., और वॉटसन, ए. सी. (2002)। मानसिक बीमारी वाले लोगों पर कलंक के प्रभाव को समझना। विश्व मनोरोग, 1(1), 16-20।
5. ईसेनबर्ग, एन., और फेब्स, आर. ए. (1990)। सहानुभूतिः अवधारणा, माप और प्रोसोशल व्यवहार से संबंध। प्रेरणा और भावना, 14(2), 131-149।
6. गर्बनर, जी. (1998)। खेती का विश्लेषणः एक अवलोकन। मास कम्युनिकेशन एंड सोसाइटी, 1(3-4), 175-194।
7. ग्रॉस, जे. जे., और जॉन, ओ. पी. (2003)। दो भावना विनियमन प्रक्रियाओं में व्यक्तिगत अंतर : प्रभाव, संबंध और कल्याण के लिए निहितार्थ। जर्नल ऑफ पर्सनैलिटी एंड सोशल साइकोलॉजी, 85 (2), 348-362।
8. फिनी, जे. एस. (1990)। किशोरों और वयस्कों में जातीय पहचान : शोध की समीक्षा। मनोवैज्ञानिक बुलेटिन, 108(3), 499-514. पोमेरेट्ज, ई.एम., और वांग, क्यू. (2009)।
9. पश्चिमी और पूर्वी एशियाई देशों में बच्चों के विकास में माता-पिता के नियंत्रण की भूमिका। मनोवैज्ञानिक विज्ञान में वर्तमान दिशाएँ, 18 (5), 285-289।
10. रोट्टर, जे.बी. (1980)। पारस्परिक विश्वास, विश्वसनीयता और भोलापन। अमेरिकी मनोवैज्ञानिक, 35(1), 1-7।
11. स्टाइनबर्ग, एल., और मोनाहन, के.सी. (2007)। साधियों के प्रभाव के प्रतिरोध में उम्र का अंतर। विकाससात्मक मनोविज्ञान, 43(6), 1531-1543।
12. ट्वेंग, जे.एम., मार्टिन, जी.एन., और स्पिट्जबर्ग, बी.एच. (2019)। 13- अमेरिकी किशोरों के मीडिया उपयोग में रुझान, 1976-2016
13. डिजिटल मीडिया का उदय, टीवी का पतन और प्रिंट का (लगभग) अंत। लोकप्रिय मीडिया संस्कृति का मनोविज्ञान, 8(4), 329-345।

ISSN : 2347-3290

GYANKOSH

Journal of Educational Research

*A Peer reviewed Bi-Annual National Journal
(First Collaborative Issue)*

Published by

School of Education,
Central University of Himachal Pradesh,
Dharamshala (H.P.)
and
Dronacharya College of Education,
Rait, Kangra (H.P.)

Volume-3

Issue-1

January-June 2023

CONTENTS

Sr. No.	Title	Author(s)	Page No.
1.	Translation Issues in the Rapid Transmission of Esoteric Buddhism from India to China to Japan	Steve McCarty	1-4
2.	Instructional Leadership and Institutional Effectiveness in relation to School Size and Gender of Principal at Secondary Stage Level	Amit Kauts Deepa Sikand Kauts Amanpreet Kaur	5-15
3.	Career Anchors of Faculty Members in Higher Education in relation to their Organizational Commitment	Parul Aggarwal Kirandeep Singh	16-24
4.	Perception of Adaptive Assessment in Teacher Education	Jyoti Verma Seema Dhawan	25-32
5.	Influence of Demographic Variables on Work Commitment of High School Teachers : A Survey from Coimbatore City, India	K. Arun Kumar T. Premalatha R. Babu	33-41
6.	Mathematical Problem Solving Ability of Senior Secondary Students	Monika Verma Vijay Jaiswal	42-47
7.	Role of NEP-2020 in Multilingual Education : A Study	Rini Mandal Jayanta Mete	48-53
8.	Importance of Learning in Professional Education	Rajendra P. Bharti	54-61
9.	Commitment Towards Teaching Profession among the Higher Secondary School Teachers	V. Ambedkar	62-67
10.	Man Making Education-Swami Vivekananda	Jyoti Walia Vimal Kishor	68-71
11.	Environmental Awareness Among Students at Higher Education Level : A Study of Undergraduate Students in South Kashmir	Firdous Ahmad Sofal	72-79
12.	360° Degree Holistic Progress Card : Transforming the System of Assessment visualized by NEP 2020	Tamanna Kaushal	80-86
13.	Impact of ICT on School Education during COVID-19 Pandemic	Sunita Rani Anju Verma	87-98
14.	Multilingual Classrooms for Inclusive Education	Harisankar V.P. Asha J.V.	99-105

ISSN : 2347-3290

360° Degree Holistic Progress Card: Transforming the System of Assessment Visualized by NEP 2020

Tamanna Kaushal

Assistant Professor,
School of Education,
Shri Lal Bahadur Shastri
National Sanskrit
University (New Delhi)

Corresponding Author
Dr. Tamanna Kaushal
dr.tamannakaushal@gmail.com

Abstract

The NEP 2020 makes a second attempt to bring back this purpose of assessment in section 4.35. A 360-degree feedback also known as multi source feedback, or multi source assessment is a process through which feedback from peers, teachers, supervisors, parents as well as a self-evaluation by the students themselves is gathered. The key words once again are "regular and formative", "competency-based", "promotes learning and development" "tests higher-order skills, such as analysis, critical thinking, and conceptual clarity". The report card will be a "holistic, 360-degree, multidimensional report", reporting on the learners' progress in "cognitive, affective, socio-emotional, and psychomotor domains". The biggest advantage of a 360-degree report card is that it reduces the scope of prejudices, at all levels. Since the system is iterative in nature and provides a comprehensive report, it automatically removes bias.

Keywords : 360° Holistic Progress Card, Personality, National Education Policy 2020

To Cite : Kaushal, Tamanna (2023). 360° Degree Holistic Progress Card : Transforming the System of Assessment Visualized by NEP 2020, *Gyankosh Journal of Educational Research*, 3(1), 80-86.

INTRODUCTION

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent, and leadership on the global stage in terms of economic growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. Universal high-quality education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, the society, the country, and the world. India will have the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country. The gap between the current state of learning outcomes and what is required must be bridged through undertaking major reforms that bring the highest quality, equity, and integrity into the system, from early childhood care and education through higher education. Recently, the Government of India implemented the New Education Policy 2020

this education policy was designed by an expert committee headed by Dr. K. Kasturirangan, former chairman of Indian Space Research Organization (ISRO). The committee made incremental and drastic changes in existing Indian Education Policy and gave guidelines on effective implementation of the same in the country by 2030.

The NEP seeks to instil in students a rootedness and pride in India, and its "rich, diverse, ancient and modern culture and knowledge systems and traditions". "The vision of the policy is to instil among the learners a deep-rooted pride in being Indian, not only in thought, but also in spirit, intellect, and deeds, as well as to develop knowledge, skills, values, and dispositions that support responsible commitment to human rights, sustainable development and living, and global well-being, thereby reflecting a truly global citizen," says the document. It also says the rich heritage of ancient and eternal Indian knowledge and thought has been a guiding light for this policy.

"The pursuit of knowledge (Jnan), wisdom (Pragyaa), and truth (Satya) were always considered in Indian thought and philosophy

the highest human goal," the aim of education in ancient India was not just the acquisition of knowledge but a complete realisation and liberation of the self, it outlines. World-class institutions of ancient India such as Taksha-shila, Nalanda, Vikramshila, Vallabhi set the highest standards of multidisciplinary teaching and research and hosted scholars and students from across the world, it stresses. Indian culture and philosophy have had a strong influence on the world.

It is an educator's main role to ensure that pupils are learning and are becoming responsible adults. No matter which teaching strategy is employed, it is crucial to have an effectiveness measuring scale. The latter would be assessment. In the following work, we analyse the different types of assessments and tackle questions such as: How to fairly design assessments? What are the types of assessment and how to best distribute roles between teacher and student? How to embed assessment in more classroom activities and give a dimension of learning to it? Which kind of assessment is most impactful on student achievement and why? Gadsby says that assessment is a very important tool to make sure that pupils have an effective learning experience. In addition to that, tweaking assessment to make it for learning (Assessment for Learning) "allows pupils to take ownership of their own progress and it creates independent learners" (Gadsby, 2012,p.12). Tamir suggested "to integrate assessment with the curriculum and to assess in more authentic contexts" (Pinchas Tamir, 1998). Gardner has defined assessment for learning as "the process of seeking and interpreting evidence for use by learners and their teachers, to identify where learners are in their learning, where they need to go and how best to get there" (Gardner, 2012,p.3). In traditional settings, assessment is mostly used in its summative form as being something external and planned at the end of a learning experience. Often times, this high stakes view of assessment is linked with a variety of grades and fear of judgement.

However, if we change the children's perceptions on marking: it could be seen as a growth promoting process (Gadsby, 2012). As Beverley has phrased it : educationalists need to "shift from assessment to prove learning to assessment to improve learning" (Beverley Bell, 2000,p.11). A big aspect which is related to assessment is feedback as a personalized, improvement boosting process that leads the pupil further down the learning path.

Thus NEP2020 aim of assessment will shift from one that is summative and primarily tests rote memorization skills to one that is more regular and formative, is more competency-based, promotes learning and development for our students, and tests higher-order skills, such as analysis, critical thinking, and conceptual clarity. The focus of NPE 2020 on examination reform is a step in the right direction, as Assessment and Evaluation play a major role in the academic and intellectual development of the learner. This article is focussed on the importance of Assessment and Evaluation in National Education Policy (NEP 2020).

Importance of educational factors in student's personality development

Educational factors are very important for the development of personality. Teachers, school, college and how the child's experiences are with them, how he regards them, how his attitude is towards school and college, teachers and fellow students, and towards the importance of studies affect his personality a lot. Students enjoy their time at school if they have a favourable outlook towards academics and enjoy warm, cordial relationships with their teachers and peer group. This brings confidence in them and raises their self-esteem.

The opposite happens if the children do not view education as a rewarding experience. If students are psychologically and physically ready for education, their attitude will be favourable. The emotional climate in the institution affects the attitude of the student towards it, also motivating him or demotivating him. The child's general emotional reactions, his classroom behaviour,

his self-evaluation and evaluation of others, all are affected by the environment in the school. In addition to the above, the student-teacher relationship plays a major role in influencing the personality of the child. The approach of the teachers towards the students, the teacher's principles, the disciplinary techniques they use and the teacher's personality as well as how the child views it all are major factors. The students' academic achievement is influenced in turn, which influences his social and self-evaluation. Having a warm and friendly relationship with teachers helps students to become high achievers while if it is hostile, punitive and rejecting, child will not be able to achieve much. A comfortable relationship will improve self-confidence and self-esteem. This shows how important is 360° Holistic assessment for students in development of their personality.

360° DEGREE ASSESSMENT

A 360-degree feedback (also known as multi source feedback, or multi source assessment) is a process through which feedback from peers, teachers, supervisors, parents as well as a self-evaluation by the students themselves is gathered.

Holistic Progress Card

Holistic Progress Card is a 360 degree, multidimensional report of progress, that reflects in detail the progress as well as the uniqueness of each learner in the cognitive, affective, socio-emotional, and psychomotor domains. The Holistic Progress Card (HPC) is a revolutionary tool that has the potential to bring about paradigm shift in the very nature of pedagogy, teaching and learning process, assessment practices and teacher training. Hence, the attempt is to prepare the structure of such a holistic progress card which gives equal attention to the growth in all the aspects of development of learners, such as physical, mental, emotional, social, etc. over a period of time, instead of measuring their achievements only once in quantitative terms. This report would make the learners aware of their strengths, areas of interest as well as the scope

for further improvement, thus reflecting and celebrating the uniqueness of each learner.

The way in which the NEP 2020 addresses assessments is refreshing; it acknowledges some of the weaknesses in the system and offers remedial measures. It lays out a roadmap in the way assessments are designed and administered. These recommendations are underlined by broad perspectives that have potential in transforming education. Student will be able to have a 360-degree holistic assessment of his performance with the help of this policy (NEP). Here not only teachers will be able to assess the students but even peer group and parents or guardians will also be able to do the assessment.

Indicators of a 360° degree Holistic Report Card

Indicators of a report card include - Critical Thinking, Problem Solving, Managing information, Creativity & Innovation, Communication, Collaboration, Cultural & Global Citizenship, Personal Growth & Well Being.

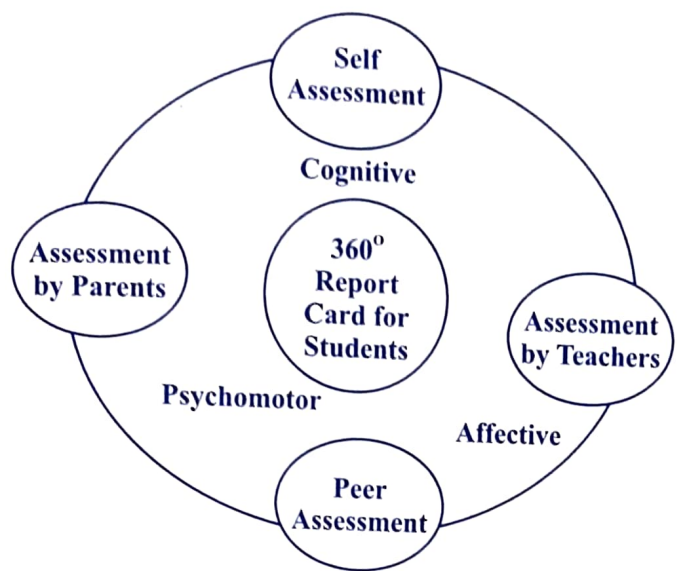
360° Degree feedback

The effective 360 degree feedback encourages continuous learning on the part of the participants. Just by receiving the feedback does not necessarily make them more effective learners, the change must come from within. It is important, therefore, first to "unfreeze" the self-view so that the participant would be willing to improve or change behaviours. The best way to unfreeze the self-view is to provide the participant with accurate data from multiple perspectives and to encourage openness in accepting the feedback. For 360 degree feedback to be effective in enhancing participants' self-awareness and challenging them to engage in self-development, it must also be embedded in a larger development process which includes a development plan and organizational support for development.

Concept of Holistic - 360° degree assessment According to the National Education Policy 2020

According to the National Education Policy (NEP), the redesigned report cards will be "a holistic, 360-degree, multidimensional report." The progress report will include self-assessment, peer assessment along with teacher assessment. They will reflect the progress and uniqueness of learner in the cognitive, affective, socio-emotional, and psychomotor domains. Project-based progress, inquiry-based learning, Quizzes, Role Plays, group work, Portfolios, etc., will be included in these report cards. By definition, the 360-report is holistic and multidimensional, 'It is a system of collecting feedback on the performance of an

individual or sometimes a team.' Any other person or team who may be affected by the outcome of the report may also contribute to the feedback system. The comprehensive data is then stored, systematically, which provides us with a wholesome and meaningful report. The report serves to identify the strengths and areas of improvement of an individual, so as to facilitate a clear-cut action plan. Taken as a whole with cognitive, affective and psychomotor domains, the progress card will be a true reflection of the individual as one is at the present moment and also demonstrate progress with time.

All round development of the Student

The report will give an all-round description of individual's performance over a certain period of time, in addition to identifying the strengths, opportunities, barriers and skills or qualities that may be developed over a period of time with honest feedback and the support of training. Paradigm shift in conventional practices Given the global adaptation of outcome-based education frameworks and an enhanced focus on higher-order learning and professional skills, the NEP promises a paradigm shift in conventional practices of curriculum design, education delivery and assessment. Regular and formative assessment system NEP 2020 has also proposed a shift from summative assessments to regular and formative assessments, which is more

competency-based, promotes learning and development, and tests higher-order skills, such as analysis, critical thinking, and conceptual clarity.

New structure will promote "assessment for learning" which acknowledges that individual students learn in idiosyncratic ways. These initiatives indicated in the NEP are laudable but require much more scalable systems of teacher empowerment, checks and measures, rubrics and guidelines to create a fit for the purpose of education system. Critical Thinking Some researchers and scholars use the terms "critical thinking" and "higher order thinking" interchangeably, while others define "critical thinking" as a form of higher order thinking. Critical thinking has also been described in the

भारतीयसमाजपरिपेक्ष्ये वर्तमानसामाजिकप्राथमिकता

लक्ष्मणेन्द्रः

शोधच्छात्रः, शिक्षाशास्त्र विभागः, श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयः, नवदेहली

डॉ. तमन्नाकौशल

सहायक प्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र विभागः, श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयः, नवदेहली

Article Info

भूमिका - मनुष्यात् श्रेष्ठः कश्चित् लोके नास्ति, तस्य श्रेष्ठत्वस्य कारणं तस्य ज्ञानम् एव । ज्ञानेन एव मुक्तिः सम्भवति, तस्य हिताय मनुष्यः स्वज्ञानस्य आधारेण समाजं निर्मितवान् । मनुष्यः अस्मिन् संसारे एकः एव जीवितुं न शक्नोति । अतः सः समाजस्य निर्माणं कृतवान् । यदि प्राचीनभारतीयसमाजं पश्यामः तर्हि ऋग्वेदस्य अस्य मन्त्रस्य एकोऽहं बहुस्याम इति आधारेण समाजस्य निर्माणम् अवगन्तुं शक्यते । मनुष्यस्य परमं लक्ष्यं कल्याणार्थं बौद्धिकविकासः भवेत् । प्राचीनकालस्य वर्ण-व्यवस्था सामाजिकसङ्घटनस्य आधारः आसीत् । मानवजीवनस्य चतुर्णां मुख्यानाम् आवश्यकतानां पूर्तये प्राचीनभारतीयसमाजस्य निर्माणं जातम् - ज्ञानं, रक्षणं, धनं, सेवा च।

Article History

Received : 03 April 2024

Published : 16 April 2024

Publication Issue :

March-April-2024

Volume 7, Issue 2

Page Number : 42-48

मुख्यशब्दौ - समाजः, सामाजिकप्राथमिकता।

प्राचीनभारतीयसमाजः - प्राचीनभारतीयसमाजः वर्णाश्रमव्यवस्थायाः आधारेण आसीत् । समाजस्य निर्माणम् ऋग्वेदस्य अस्मात् मन्त्रात् अवगन्तुं शक्यते । तथा च ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य, वैश्यस्य, शूद्रस्य उत्पत्तिः ऋग्वेदस्य विराट्पुरुषपरमपुरुषात् व्याख्याता अस्ति ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृत ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ऋग्वेद, 10/90/12

अस्य परमात्मनः मुखात् ब्राह्मणाः जाताः इत्यर्थः; भुजेभ्यः क्षत्रियः उत्पन्नाः; ऊरुभ्यः वैश्याः जायन्ते स्म; शूद्राश्च पादात् जाताः ।

वेदाः अतिशास्त्रीयाः सन्ति, अस्मिन् सन्दर्भे प्राचीनभारतीयसमाजः ईश्वरेण निर्मितः इति वक्तुं शक्यते ।
श्रीमद्भागवतगीतायां भगवान् श्रीकृष्णः कथयति यत् चतुर्णां वर्णानां निर्माणं मया गुणकर्मणाम् आधारेण कृतम् -

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥श्रीमद्भगवद्गीता, 4/13

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतपः ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ श्रीमद्भगवद्गीता

आश्रमव्यवस्था - आश्रमव्यवस्थायाः उद्देश्यं मनुष्यः सामाजिकनियमैः बाध्यः भूत्वा स्वस्य वयसः अनुसारं व्यक्तिगतप्रगतिसम्बद्धानि कार्याणि निर्वहति । आश्रमशब्दस्य मूलं 'श्रम्' यस्य अर्थः उद्योगः । यदि वयं चतुर्णाम् आश्रमाणां मुख्यकर्तव्यं पश्यामः तर्हि सहजतया अवगन्तुं शक्यते यत् ब्रह्माचार्य आश्रमे अध्ययनशीलः श्रमः अपेक्षितः अस्ति : गृहस्थ आश्रमे सृजनात्मकश्रमः आवश्यकः वनप्रस्थानश्रमे तपस्वीश्रमः क्रियते; संन्यासाश्रमे च श्रमः योगसाधनरूपेण क्रियते।

मानवानां कृते समाजः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति । अतः मनुष्यः सामाजिकः पशुः अस्ति । समाजं सामाजिकसम्पदं च विना मानवव्यक्तित्वस्य सम्यक् विकासः न सम्भवति । सम्यक् मानवविकासाय केचन प्रमुखतत्त्वानि सन्ति, एतानि तत्त्वानि सामाजिकप्राथमिकता इति उच्यन्ते । समाजानुसारं ये वर्तन्ते ते एव सामाजिकाः। एवं एतानि तत्त्वानि सामाजिकतायाः कृते महत्त्वपूर्णानि सन्ति तानि प्रथमं आगच्छन्ति। अन्येषु शब्देषु सामाजिकमानकम् अपि उच्यते ।

सामाजिकप्राथमिकतायाः शाब्दिकार्थाः परिभाषा च - सामाजिकप्राथमिकता इति शब्दः शब्दद्वयेन निर्मितः भवति। सामाजिकः प्राथमिकता च। सामाजिकशब्दस्य उत्पत्तिः समाजशब्दे ठक् प्रत्ययम् अयच्छत् यस्य अर्थः सामाजिकसम्बन्धी अर्थात् 'समाजस्य अनुसारम्' प्रथमः भावना वा धर्मः यः 'समाजस्य' कृते आवश्यकः अस्ति सः सामाजिकप्राथमिकतायाः शाब्दिकः अर्थः अस्ति। सामाजिकचयनस्य सिद्धान्तस्य संस्थापकस्य केनेथ् एरो इत्यस्य मते सामाजिकप्राथमिकता समाजस्य कल्याणाय विकासाय च सर्वैः अभ्यासानां, मानकानां, मानदण्डानां च प्रतिमानानाम् चयनं निर्धारणं च भवति । अब्राहमबर्गसनमहोदयायाः मते - सामाजिकप्राथमिकता समाजस्य कल्याणम् अस्ति। अर्थात् सामाजिकप्राथमिकतानाम् आधारेण समाजस्य विकासः भवति।

सामाजिकप्राथमिकतानां परिचयः - प्राचीनकाले सामाजिकजीवने त्यागस्य भावः आसीत्, त्यागस्य मूलकारणं समाजकल्याणम् आसीत् ।

न त्वहं कामये राज्यं न भोगान्नापुनर्भवम् ।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥

न राज्यं न सुखं न पुनर्जन्म कामये। अहं दुःखितजीवानां दुःखात् निवृत्तिम् इच्छामि।

प्राचीनकाले भारते समाजकल्याणस्य प्राथमिकता आसीत् । राजनीतिद्वारा समाजकल्याणस्य अपि सर्वोपरि महत्त्वम् आसीत् । राजा अरन्तदेवः कथयति यत् दुःखितजीवानां दुःखनिवारणं राज्ञां कर्तव्यम् आसीत् । सः स्वस्य आध्यात्मिकजीवने सामाजिकपरोपकारी अपि आसीत्।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि।

ईक्षेतनित्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् ॥ (भागवत पुराणम् 3-28-42)

सर्वेषां च भूतानाम् आत्मा अस्ति, सर्वे भूताः आत्मनः एव अस्ति । मनुष्यः सर्वेषु जीवेषु सततम् ईश्वरं पश्येत् । यावत् जनाः सर्वभूतेषु एकमेव तत्त्वम् इति भावः न विकसयन्ति, यावत् तेषां तस्य (तस्य आत्मानः) ज्ञानं न भवति तावत् तेषां सर्वेषां भूतानां कल्याणस्य भावः न भवितुं शक्नोति। पशूनां विकासेन सह समाजस्य विकासः भवति। एवं सर्वेषां विकासः प्राचीनभारतस्य सामाजिकप्राथमिकता आसीत् । यत्र विश्वं भवति एक नीडं एतत् विचारः भारते एव जातः ।

औपचारिकरूपेण विंशतिशतके सामाजिकप्राधान्यस्य अध्ययनं कृतम् । प्रारम्भे फ्रांसीसीविद्वान् जीन् डी बोर्डा (1781) निकोलस् कोण्डर्स (1785) च फ्रांसीसीक्रान्तिकाले औपचारिक अध्ययनस्य अग्रणीः । तौ द्वौ अपि मतदानस्य, बन्धनप्रक्रियायाः च क्षेत्रे कार्यं कुर्वतः । उन्नीसवीं शतके चार्ल्स एन. डॉडसनः, श्रीमती थॉमस हेर् च सामाजिकप्राथमिकतानां क्षेत्रे कार्यं कृतवन्तौ ।

विंशतितमशतके आधुनिकसामाजिकचयनसिद्धान्तस्य उत्तरभागः केनेथ् एरोमहोदयेन विकसितः । सामाजिकचयनस्य एषः आधुनिकः सिद्धान्तः आर्थिकक्षेत्रे, सामाजिकक्षेत्रे, नैतिकक्षेत्रे, निर्वाचनक्षेत्रे च प्रयुक्तः अस्ति । सम्प्रति भारतस्य विश्वप्रसिद्धः अर्थशास्त्रज्ञः अमर्त्यसेनः च सामाजिकप्राथमिकतानां क्षेत्रे कार्यं कुर्वन्ति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्तः सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणाय विद्यते ।

सामाजिकचयनसिद्धान्तः-सामाजिकचयनसिद्धान्तस्य अन्तर्गतं व्यक्तेः सामाजिकमूल्यं महत्त्वपूर्णं भवति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्तः सामाजिकस्थित्याधारितं व्यक्त्या दत्तं प्राधान्यं भवति मूल्यानि । सामूहिकनियतवादः सामाजिकचयनसिद्धान्ते विश्लेषणस्य महत्त्वपूर्णः क्षेत्रः अस्ति यत्र धार्मिकपरम्पराः, सामाजिकरूढयः, संस्कृतिः, व्यवहाराः च सामाजिकचयनस्य योगदानं ददति समाजस्य सदस्यानां व्यक्तिगतसामाजिकप्राथमिकतानां आधारेण समाजेन कृतानां सामूहिकनिर्णयानां चयनं करोति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्तस्य प्रस्तावकः केनेथ् एरो महोदयः आसीत् । तस्य पुस्तकस्य नाम Social Norms and Individual Values (1951) इति, यस्मिन् एरो इत्यस्य तर्कः अस्ति यत् सामाजिकमान्यताः समाजस्य कृते अनिवार्यनियमाः (शर्ताः) सन्ति ।

सामाजिकप्राथमिकतानां निर्माणम्-सामाजिकपरिचयसिद्धान्तः सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणं करोति । सामाजिकचयनसिद्धान्तः सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणाय तान् सामाजिकान् प्रतिमानानाम् अथवा मानकानां चयनं कृत्वा व्यक्तिगतप्राथमिकतानां सामाजिकप्राथमिकतासु परिवर्तयति।” सामाजिकप्राथमिकता समाजेन, संस्कृतया, इत्यादयः निर्धारिताः भवन्ति।

1 - समाजः - समाजस्य अर्थः परिभाषा च - वयं सर्वे समाजे जीवामः। समाजं विना अस्माकं जीवनं सम्भवं नास्ति। अत एव बहुधा उच्यते "यत्र जीवनं तत्र समाजः" इति। वस्तुतः व्यक्तिः परस्परं संवादं करोति। एतेषां माध्यमेन एव समूहाः, समाजाः च निर्मायन्ते। समाजशास्त्रं वयं समाजस्य विज्ञानं वदामः। समाजस्य विशिष्टार्थं विना वयं अस्य विषयस्य अध्ययने अग्रे गन्तुं न शक्नुमः। अतः सर्वप्रथमं समाजशब्दस्य अवगमनम् आवश्यकम्। नित्यवार्तालापेषु वयं प्रायः समाजशब्दस्य प्रयोगं कुर्मः। सामान्यभाषायां समाजशब्दः व्यक्ति-समूहस्य समूहस्य वा कृते प्रयुक्तः भवति। यथा हिन्दूसमाजः, प्रार्थनासमाजः, आर्यसमाजः, ब्रह्मसमाजः, शिक्षकसमाजः, छात्रसमाजः, महिलासमाजः इत्यादयः पदानां प्रयोगः नित्यं भवति। एतेषु शब्देषु वयं समाजशब्दस्य सामान्यार्थं प्रयुज्महे अर्थात् यदा वयं 'शिक्षकसमाज' इति वदामः तदा अस्माकं मनसि शिक्षकसमूहः भवति। समाजस्य निर्माणं यथा भवति। वेदे सामाजिकचेतना अस्ति। यत्र सामाजिकसङ्गठनस्य विषये सूचना अस्ति। ऋग्वेद -

सङ्गच्छध्वम् संवदध्वम्, संवो मनांसि जानताम्।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥ (ऋग्वेद, दशममण्डल)

2- संस्कृतिः - 'सं' उपसर्गे 'क्तिन्' इति प्रत्ययः योजयित्वा 'कृ' (दुक्रिन्) मूलात् 'संस्कृति' शब्दः निष्पन्नः। अतः संस्कृतिस्य शाब्दिकार्थः अस्ति - सुप्रकारेण कृतं कार्यम्। सामान्यतया समाजे निवसतां सभ्यजनानाम् साहित्यिक-सामाजिक-राजनैतिक-आर्थिक-नैतिक-आध्यात्मिक-कला-विचाराः, क्रियाकलापाः च सर्वे संस्कृति-अन्तर्गतं गण्यन्ते। संस्कृतिः व्यक्तिपरकः न अपितु अनेकेषां व्यक्तित्वां बौद्धिकप्रयत्नः। अतः संस्कृतिः कस्यचित् देशस्य नागरिकैः शताब्दशः कृतस्य कार्यस्य परिणामः भवति। कस्यचित् देशस्य, जाति-समाजस्य विशिष्टपुरुषैः स्थापिताः विचाराः, कर्माणि, वचनं, आचरणं, व्यवहारः, परम्पराः च तस्य देशस्य, जाति-आदि-संस्कृतेः निर्माणं कुर्वन्ति। सुदूरक्षेत्रेषु संस्कृतिस्य मूलतत्त्वानि समानानि सन्ति, परन्तु कालस्थानभेदात् संस्कृतिभेदाः अपि उत्पद्यन्ते। प्रसिद्धः समाजशास्त्री रोबर्ट् वेयरस्टेड् वदति - 'एकं व्यक्तिं अन्येभ्यः सर्वेभ्यः व्यक्तिभ्यः, एकं समूहं अन्येभ्यः सर्वेभ्यः समूहेभ्यः, एकं समाजं अन्येभ्यः समाजेभ्यः च पृथक् करोति इति संस्कृतिः एव।' वस्तुतः संस्कृतिः मानवजीवनस्य तेषां सर्वेषां तत्त्वानां समग्रतायाः नाम अस्ति, ये धर्मात् दर्शनात् च उत्पन्नाः, कला, कौशलं, समाजः, व्यवहारः च इति पराकाष्ठां प्राप्नुवन्ति

संस्कृतिपरिभाषा - समाजशास्त्रज्ञाः, दार्शनिकाः, राजनेतारः, कविः, शिक्षाविदः संस्कृतेः अनेकाः परिभाषाः दत्तवन्तः। एतेषु काश्चन महत्त्वपूर्णाः परिभाषाः प्रस्तुताः-

रामधारीसिंहदिनकरः - संस्कृति एकः गुणः अस्ति यः अस्माकं जीवने प्रचलितः अस्ति। तत्र आध्यात्मिकः गुणः अस्ति यः मनुष्यस्वभावे यथा पुष्पेषु गन्धः भवति, क्षीरे घृतं च वर्तते। तस्य सृष्टिः एकदिनद्वये वा न भवति, कालान्तरे भवति।

श्री चक्रवर्ती राजगोपालाचार्यः - कस्यापि जाति-राष्ट्रस्य शिक्षितपुरुषेषु यत् विचार-वाक्-कर्म-रूपं प्रचलति तत् संस्कृतिः इति कथ्यते ।

वर्तमानसामाजिकप्राथमिकता -

1 - सामाजिकैकता - वर्तमानकालस्य बृहत्तमा आवश्यकता समाजे सामाजिकैकतायाः भावः सृज्यते यत् भारतीयज्ञानेन एव सम्भवति - 1.

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥

2- विश्वकल्याणस्य इच्छा - भारतीयसंस्कृतिः संयुक्तपरिवारव्यवस्थायाः पक्षे एव अभवत् । कुटुम्बशब्दस्य संकीर्णार्थः तस्मिन् न गृहीतः, अपितु 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति दृढप्रत्ययेन प्रतिष्ठा प्राप्ता। न केवलं मनुष्याणाम् अपितु पशूनां पक्षिणां च कल्याणम् इष्टम् आसीत्, एतस्याः इच्छायाः व्यवहारे स्थापयितुं अतिथयिज्ञस्य, पशुयज्ञस्य च कल्पना कृता 'स्वयं जीवतु परे जीवन्तु' इति नारा ऋषिभिः एवं प्रकारेण कल्पितः -

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्भवम्।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामानवाजोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥

3- समन्वयभावना - अस्माकं देशे अनेके सम्प्रदायाः, अनेकाः भाषाः, अनेकाः देवाः, अनेकानि दर्शनानि च प्रचारिताः सन्ति । साहित्ये कलायां च भेदः अस्ति। परन्तु भारतीयचिन्तकाः विविधतायां एकतायाः वकालतम् अकरोत् । अत एव बहुषु क्षेत्रेषु विद्वांसान्तरभेदेऽपि अन्ते सहमतिः अभवत् । यथा जैनानां स्याद्वद् समन्वयस्य सूचकः । बुद्धः भगवान् विष्णुः अवतारः इति मन्यते स्म

बुद्धं भगवतः विष्णुवताररूपेण स्थापयित्वा वैष्णवधर्मस्य बौद्धधर्मस्य च मध्ये सामञ्जस्यं स्थापितं अस्ति। 'सर्वदेवनामस्करः केशवं प्रति गच्छती' इति सुभाषितं वचनं त्रयस्त्रिंशत् कोटिदेवेषु केवलं परब्रह्ममेव घोषयति। संतकविः तुलसीदासः शिवस्य रामस्य उपासकः, रामस्य च शिवस्य उपासकः इति वर्णयित्वा शैववैष्णवयोः विवादं शान्तं कृतवान् अस्ति । संस्कृतभाषां आदिवासीभाषामाता इति वदन् अपि अस्य समन्वयवादस्य पुष्टिः भवति । दर्शनशास्त्रे, साहित्ये, कला इत्यादिषु नानात्वम् अस्ति चेदपि तेषु भारतीयत्वं द्रष्टुं नानात्वे एकतां दर्शनम् एव । निम्नलिखित श्लोकः अपि भारतस्य समन्वयवादस्य प्रबलः समर्थकः अस्ति -

यं शैवा समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो।

बौद्धाः बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः।

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः।

सोऽयं नो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्य नाथो हरिः ॥

एतत् एव न, पश्चात् भारतीयसंस्कृत्या अपि विदेशीयधर्मदर्शनानि आत्मसातानि अभवन्, फलतः महात्मा गान्धी प्रियः अभवत् ।

4 - त्यागभावना - भारतीयजीवनं यज्ञभावेन नियन्त्रितम् अस्ति, अतः प्राप्तं यज्ञेन सह सेवनं कर्तव्यं, कस्यचित् धनस्य लोभं न कर्तव्यम् -

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः, मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ॥ ईशावास्योपनिषद्

वस्तुतः भारतस्य अध्यात्मत्वं, मोक्षस्य च सिद्धान्तः अस्याः त्यागभावनायाः आधारेण भवति । ब्रह्माचार्यः, गृहस्था, वानप्रस्थः, संन्यासः च - एते चत्वारः आश्रमाः वैराग्यजीवनं विहितं कुर्वन्ति। फलतः मोक्षप्राप्तेः अवसरे लौकिकभोगानां त्यागस्य कष्टं न भवति । यतः तस्य संन्यासस्य अभ्यासः पूर्वमेव अस्ति। महाकवेः कालिदासस्य निम्नलिखित कथनम् - 'यथाकामर्चितार्थिनम्' तथा 'त्यागाय सम्भृतार्थनम्'। यदा रघुवंशीराजाः स्वयज्ञेन भारतस्य जनान् प्रेरयन्ति तदा महाकविः भर्तृहरिः कथयति - 'दानेन् पाणीर्णं तु कङ्कणेन्।' यज्ञस्य भावनायाः महत्त्वं च घोषयति। राजा हरिश्चन्द्रस्य, राजा शिवस्य, दधिचिस्य, अङ्गराजकर्णस्य च यज्ञकथाः अद्यापि भारतीयानां प्रभावं कुर्वन्ति । कालिदासस्य काव्यात्मकस्य रघुवंशस्य नायकः रघुः अपि विश्वजीतयज्ञे यत्किमपि अस्ति तत् सर्वं दानं कृत्वा मृत्तिकापात्रैः अपि कौतस्य स्वागतं कृत्वा यज्ञभोगस्य अद्वितीयं आदर्शं प्रस्तुतवान् आसीत् ।

5 - सद्गतेः पालनम् - भारतीयसंस्कृतौ शास्त्रानुसारं सुव्यवहारः अनिवार्यः । 'सत्यं वद, धर्मं चार' इत्यादीनि उपनिषद् वाक्यानि केवलं सद्गतेः अनुसरणार्थम् उपदेशं कुर्वन्ति। श्रीनरहरीनाथशास्त्री इत्यनेन सद्गतिः श्रेष्ठः धर्मः मोक्षकारणं च वर्णितम् अस्ति -

'आचारः सर्वधर्माणां मूर्धानमधिरोहति ।

यथा दध्नः समुद्धृतं नवनीतं न मज्जति ॥

सदाचाराद् यशो लोके सदाचारान्मुखं दिवि।

सदाचाराद् भवेन्मोक्षः सदाचारो हि कामधुक् ॥

सदाचारमयीं नावं समारुह्य सुबुद्धयः ।

पारं याता भवाम्भोधेर्भूयो भीतिं न भेजिरे ॥

6 - अहिंसा - भारतीयसंस्कृतिः मनुष्यान् अन्यमनुष्यान् अमानवान् च प्रति करुणाम् उपदिशति । तदनुसारं विचारैः, वचनं, कर्मणा च कस्यचित् दुःखं न जनयितुं अहिंसा एव । यद्यपि वैदिकधर्मसमर्थकाः 'वैदिकहिंसाहिंसा न भवति' इति स्वापरार्थं न स्वीकृतवन्तः । परन्तु पश्चात् गोः राष्ट्रपशुः इति मत्वा तस्याः वधः निषिद्धम् अभवत् । महाकविः कालिदासः मृगयाकामेन तपोवनं प्राप्तं दुष्यन्तं मृगवधं निवारितवान् - 'हे राजन्! आश्रमृगोयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः।' जीवेषु च स्वस्य करुणां प्रकटितवान् । भगवतः बुद्धस्य करुणा महावीरस्य नियमानाम् अनुसरणं च अहिंसायाः उत्तमाः रूपाः सन्ति । महात्मा गान्धी अहिंसाव्रतद्वारा हिंसकं ब्रिटिशसर्वकारं भारतात् निर्गन्तुं बाध्यं कृतवान् । अधुना सिंहवधः अपि निषिद्धः अस्ति तथा च एषा स्थितिः भारतीयसंस्कृतेः पशुकल्याणस्य भावनायाः प्रतीकः अस्ति । तथा च 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यस्य मूलमन्त्रस्य प्रतीकः अस्ति । एतानि सामाजिकानि मानदण्डानि इति उच्यन्ते । सामाजिकमान्यतासु परम्पराः, संस्काराः, धर्मः, नियमाः इत्यादयः सन्ति । ।

निष्कर्षः - प्राचीनकालस्य वर्ण-व्यवस्था सामाजिकसङ्घटनस्य आधारः आसीत् । प्राचीनभारतीयसमाजस्य निर्माणं मानवजीवनस्य चतुर्णां प्रमुखानाम् आवश्यकतानां पूर्तये अभवत् - अस्मिन् शोधपत्रे समाजः, संस्कृतिः, च वर्तमानसामाजिकप्राथमिकतानां अन्तर्गतं स्थापिताः सन्ति । वर्तमानसामाजिकप्राथमिकताः एतत् दृष्ट्वा वक्तुं शक्यते यत् समाजस्य विकासाय कल्याणाय च प्राचीनसामाजिकव्यवस्थानाम् आवश्यकता वर्तते । प्राचीनभारतीयसंस्कृतिः, आश्रमव्यवस्था, वर्ण-व्यवस्था, विधिः, सर्वेषाम् आवश्यकता वर्तते । येन सर्वतोमुखी समाजस्य विकासः भवितुम् अर्हति । समाजस्य विकासेन सह राष्ट्रस्य विकासः अपि भवितुम् अर्हति । एतेषां व्यवस्थानाम् आधारेण भारतं प्राचीनकाले ज्ञान-धर्म-धर्म-केन्द्रम् आसीत्, पुनः सः भवितुम् अर्हति ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची -

- 1 . डॉ कृष्ण कुमार, प्राचीन भारतीय शिक्षा पद्धति, प्रथम संस्करण 1999, श्री सरस्वती सदन ए-1/32, सफदरजंग इन्कलेव नई दिल्ली।
- 2 . किरण टंडन, भारतीय संस्कृति, द्वितीय संस्करण 2005, ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली।
- 3 . चान्दकिरण सलूज, शिक्षा भारतीय परिपेक्ष्य, प्रथम संस्करण 2023, संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम् दिल्ली
- 4 . मिश्र, डॉक्टर लोकमान्य, भारतीय पुरातनी शिक्षा, प्रथम संस्करण 2011, मृगाक्षी प्रकाशन 5/113 विराम खण्ड गोमती नगर लखनऊ उत्तर प्रदेश।
- 5 . सिंह, अरुण कुमार, समाज मनोविज्ञान की रूपरेखा, 2017 मोतीलाल बनासीदास, 41 यू.ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली 110007
- 6 . सिंह, डा. आर. एन., आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2000 विनोदपुस्तक मन्दिर आगरा।
- 7 . सिंह, डा. आर. एन., आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2010, अग्रवाल पब्लिकेशन्स आगरा।
- 8 . त्रिपाठी, लाल बचन, आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2010, एच. पी. भार्गव बुक हाउस, कचेहरी घाट आगरा।

- 9 . डॉ. मुहम्मद सुलेमान, उच्चतर समाज मनोविज्ञान, 2009, मोतीलाल बनारसीदाल दिल्ली।
- 10 . शर्मा डॉ. राजेन्द्र कुमार, शर्मा डॉ. रचना समाज मनोविज्ञान, प्रथम संस्करण 1998 एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डस्ट्रीब्यूर्स दरियागंज दिल्ली।
11. सिंह रतन सामाजिक मनोविज्ञान प्रथम संस्करण 2009 ओमेगा पब्लिकेशंस नई दिल्ली।